

УДК 37.017:373.2

ВИХОВНІ СИТУАЦІЇ ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛЬНО-МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Мельничук О.І.

Стаття розкриває окремі аспекти педагогічного впливу, спрямованого на вирішення завдань соціально-морального розвитку дітей дошкільного віку. Автор обґрунтовує доцільність використання виховних ситуацій, аналізує їх структуру, зміст, а також методи й прийоми активізації поведінки дошкільників.

Ключові слова: соціально-моральний розвиток, виховна ситуація, методи та прийоми педагогічного впливу.

Статья раскрывает отдельные аспекты педагогического воздействия, направленного на решение задач социально-морального развития детей дошкольного возраста. Автор обосновывает целесообразность использования воспитательных ситуаций, анализирует их структуру, содержание, а также методы и приёмы активизации поведения дошкольников.

Ключевые слова: социально-моральное развитие, воспитательная ситуация, методы и приёмы педагогического воздействия.

The article expounds certain aspects of the pedagogical influence aimed at achieving objectives of social and moral development of preschool age children. The author substantiates the expediency of using educational situations, analyzes their structure and content, as well as methods and techniques of activation of preschool children's behavior.

Key words: social and moral development, educational situation, methods and techniques of pedagogical influence.

Утвердження пріоритету соціально-морального розвитку дітей як одна із стратегічних цілей реформування сучасної дошкільної освіти, передбачає постановку нових виховних завдань. З перших років життя слід формувати у дітей здатність орієнтуватися в реальних соціальних умовах, виявляти повагу і гуманне ставлення до інших людей, гідність та справедливість, здійснювати вчинки і відповідати за наслідки. Провідним чинником вирішення цих завдань є педагогічний вплив – сукупність педагогічних умов, виховних засобів, методів і прийомів, зорієнтованих на цінності й інтереси дитини, що сприяють розвитку її особистості. Пошук ефективних способів педагогічного впливу, що забезпечує реалізацію нових освітніх цілей і завдань соціально-морального розвитку дошкільників, є актуальною педагогічною проблемою.

Психологічні особливості соціально-морального розвитку дітей дошкільного віку розкривають праці Р.Бернса, Л.І.Божович, А.Валлона, Л.С.Виготського, О.В.Запорожця, Д.Б.Ельконіна, Л.Кольберга, Я.Л.Коломінського, О.Л.Кононко, Г.С.Костюка, В.К.Котирло, А.Д.Кошелевої, С.Є.Кулачківської,

Г.П.Лаврентьевої, С.О.Ладивір, О.М.Леонтьєва, Я.З.Неверович, Г.І.Моревої, Ж.Піаже, Л.П.Почервиної, Т.О.Репіної, А.А.Рояк, Ю.О.Приходько, Р.Б.Стеркіної, Є.В.Суботського, Т.М.Титаренко, С.Г.Якобсон та ін. Учені довели, що на цьому віковому етапі інтенсивно розвивається емоційна сфера та мотиваційні компоненти поведінки; формуються та вдосконалюються оцінно-аналітичні навички; збагачується обсяг знань про моральні норми; розширюється зміст Я-образу, розвивається самооцінка. Виділення власного "Я" та орієнтація на соціальне оточення зумовлює появу особистісних форм поведінки, формування внутрішніх механізмів її регуляції. Оволодіння соціальними та моральними нормами пов'язані з розвитком емпатії, утвердженням позитивного, ціннісного ставлення до навколишнього світу і до себе, збагаченням спектру гуманних почуттів. Висновки вчених свідчать, що важливими умовами і факторами соціально-морального розвитку дитини дошкільного віку є спілкування, соціальні взаємини, опосередкована ними діяльність.

Педагогічні засади соціально-морального розвитку дітей дошкільного віку висвітлюються в працях

Л.В.Артемової, А.М.Богуш, З.Н.Борисової, Р.С.Буре, Н.М.Горопахи, С.О.Дуднікової, Р.Й.Жуковської, Л.П.Князевої, Т.Я.Колесіної, О.Л.Кононко, О.І.Кошельовської, Л.В.Крайнової, Т.О.Маркової, Л.Мондейкене, В.О.Павленчик, Т.І.Поніманської, В.О.Сухомлинського, О.П.Усової, Т.С.Фасолько, Н.Є.Химич, В.М.Шевченко та ін. Дослідниками визначено завдання та зміст морального виховання дошкільників, запропоновано систему відповідних засобів та методів. Так, ученими переконливо обґрунтовано значення дитячої діяльності, як засобу виховання, доведено доцільність цілеспрямованого керівництва нею задля формування моральних уявлень, становлення моральної поведінки й розвитку моральних якостей у дошкільників. Особливого значення науковці надають змісту й способам організації спільних ігор, праці, навчання, а також побудові ділових та реальних взаємин дітей з однолітками.

Узагальнюючи психолого-педагогічну літературу з порушеної проблеми, слід зазначити, що в процесі морального виховання діти включаються в систему соціальних стосунків, набувають соціального досвіду. Так формується їхня соціальна компетентність, що включає уміння орієнтуватися у світі людей; здатність розуміти іншу людину, її настрій, потреби, особливості поведінки; уміння поважати інших людей, допомагати, турбуватися про них, спілкуватися й взаємодіяти з іншими. З огляду на це, здійснюючи педагогічний вплив, необхідно забезпечувати єдність і взаємозв'язок морального та соціального аспектів розвитку особистості дошкільника. Проте методика і технологія такого впливу в психолого-педагогічній літературі розкриті недостатньо. Метою статті є висвітлення окремих методичних аспектів вирішення завдань соціально-морального розвитку дітей дошкільного віку.

Методологічну основу пропонованої методики педагогічного впливу становлять положення суб'єктно-діяльнісної теорії С.Л.Рубінштейна, згідно якої суб'єкт виявляється, формується і визначається в процесі своєї діяльності, "в актах творчої самодіяльності": "... тим, що він робить, можна визначити те, що він є; напрямом його діяльності можна визначити і формувати його самого" [5, с. 332]. Відтак поведінка особистості є природною й необхідною умовою її соціально-морального розвитку.

У вченнях відомих педагогів Ш.О.Амонашвілі, К.М.Вентцеля, Я.А.Коменського, Я.Корчака, А.С.Макаренка, Й.Г.Песталоцці, Ж.-Ж.Руссо, В.О.Сухомлинського, Л.М.Толстого та інших неодноразово висловлювалася ідея про виховну цінність поведінки, моральної діяльності. Зокрема, Я.А.Коменський говорив, що добродійність розвивається шляхом справ, а не шляхом слів. Виховання в дітей моральних якостей, вважав Я.Корчак, відбувається не лише через позитивні вчинки, а й через негативні, які пробуджують "муки совісті". Важливо, щоб дитина сама відкривала необхідність, красу і привабливість альтруїзму. Її моральна поведінка має бути результатом співчуття, через яке, на думку В.О.Сухомлинського, проходить шлях до великодушного вчинку. Водночас важливо, щоб вихованець відчував, як позначається його поведінка на стані інших людей.

Внутрішньою умовою ефективної виховної роботи С.Л.Рубінштейн називає власну моральну роботу дитини, яка природно зав'язується навколо власних

вчинків і вчинків інших людей під час спостереження їх наслідків – того, як наші вчинки впливають на інших людей і вчинки інших людей, на нас самих. Успіх формування духовного обличчя людини, залежить від цієї внутрішньої роботи, від того, наскільки виховання спроможне її стимулювати і спрямовувати. Створюючи певні умови та спонукаючи дітей до позитивних вчинків, педагог сприяє їх соціально-моральному розвитку.

Апелюючи до результатів теоретичного аналізу, слід зазначити, що стимулом соціально-морального розвитку дитини є засвоєна нею моральна цінність іншої людини, прагнення безкорисливо дбати про її потреби, інтереси. Вона зумовлює суб'єктивну здатність дитини до вибору суспільно значущих способів поведінки і одночасно є поштовхом, заохоченням, критерієм оцінки вчинку. І.Д.Бех слушно зазначає, що ціннісне ставлення до людей не може бути результатом формальних вимог з боку дорослих [3, с. 19]. За допомогою педагогічних дій необхідно пробуджувати у вихованців почуття, які б блокували і нейтралізували егоїстичні прагнення. Тому методи й прийоми, що містять безпосередню регламентацію поведінки вихованця, наприклад наказ, вимога, вказівка діяти певним чином тощо, і позбавляють його можливості бути самостійним, утрачають свою актуальність. Дорослий може лише опосередковано впливати на поведінку дітей, створюючи умови, які й спонукатимуть вихованців до соціально-моральної активності.

Метод, сутність якого полягає в тому, що педагог цілеспрямовано створює умови для самостійної активності дітей, у науково-методичній літературі визначають як "метод виховних ситуацій". Це спеціально створені ситуації соціальної взаємодії, які вимагають від вихованців певного способу поведінки. Досягнення виховної мети відбувається на основі поєднання відповідних зовнішніх обставин та дій педагога, спрямованих на залучення дітей до ситуації, на мобілізацію їхньої внутрішньої активності. "Виховна ситуація – це соціальні умови, за яких дитина у стосунках з дорослим засвоює соціальні норми поведінки" [2, с. 124]. Відтак у структурі виховної ситуації можна виділити соціальні емоційногенні умови, які мають об'єктивний характер; активність дитини (її поведінка); вплив вихователя (педагогічне спілкування). В умовах ситуації розгортається взаємодія між дорослим й дитиною, метою якої є моральний вчинок останньої.

До об'єктивних соціально-психологічних умов виховної ситуації належать певні предметно-діяльнісні обставини та міжособистісні взаємини дитини, які розгортаються навколо діяльності та спричиняють певне протиріччя, зіткнення суспільних і особистих інтересів.

Лише наявності об'єктивних соціально-психологічних умов недостатньо для вирішення поставлених завдань, оскільки вихованець може залишатися осторонь, не виявляти достатньої моральної активності. Включення дитини в ці умови, мобілізацію її внутрішньої активності забезпечують спеціальні дії педагога. Слід урахувати, що у виховній ситуації зовнішні щодо неї обставини теж можуть впливати на вчинки дітей та їх мотиваційні аспекти – сприяти чи перешкоджати їх здійсненню. У другому випадку

дитина або стримує дії, або змінює моральні мотиви на інші, активізовані під впливом зовнішніх обставин. Тому педагог повинен зважати на характер та інтенсивність їх дії. Спілкуючись з вихованцем, він відповідним чином спрямовує його поведінку та емоційні переживання на утвердження моральної норми як способу вирішення протиріччя. Від вихователя залежить сила і характер емоційних проявів, з якими пов'язана дія внутрішніх механізмів регуляції поведінки: "... лише емоційно пережите знання про моральну норму може спонукати дитину до відповідного вчинку. Інакше вона його не здійснить, а якщо таке й станеться, то під дією заохочувальних чи каральних санкцій дорослого" [2, с. 124].

За характером виникнення соціально-психологічних умов виховні ситуації можуть бути запланованими, створеними спеціально для вирішення конкретних виховних завдань, та незапланованими, такими, що з'явилися спонтанно, до яких дорослий з виховною метою включається сам та залучає дитину. В обох випадках завдяки педагогічному стимулюванню вона виявляє активність, відкриває для себе певний спосіб вирішення проблеми, робить висновки щодо його цінності.

Узагальнюючи результати аналізу психолого-педагогічних досліджень з проблеми, можна зазначити, що у виховних ситуаціях спонукати дітей до моральної поведінки можна за допомогою педагогічних дій, які передбачають: організацію моральної інклюзії (включення) шляхом розширення кола людей, чий стан залежить від поведінки дитини; моделювання альтруїстичної поведінки шляхом наслідування значущих для дитини зразків позитивної поведінки (з повсякденного життя, з художньої літератури, з телепрограм тощо); схвалення та позитивну оцінку вчинків; приписування моральних мотивів діям альтруїстичного змісту; загострення у дітей почуття провини у разі здійснення негативних вчинків; забезпечення правильної інтерпретації ситуації вибору; особисте звернення до дитини з проханнями про допомогу тощо. При цьому вихователь може використовувати такі методи і прийоми: доручення, пропозицію, пояснення, запитання, прохання, приклад, заохочення, схвалення тощо. Вибираючи відповідний спосіб впливу в кожній виховній ситуації, необхідно спиратися на індивідуальні особливості дитини, орієнтуватися на загальну спрямованість її поведінки та враховувати ціннісний зміст раніше здійснених вчинків. За умови стимулюючого впливу вихователя, вчинки дитини мають залишатися результатом її самостійного волевиявлення, власного вибору.

Результатами дослідження, проведеного автором [4], була доведена ефективність поетапного педагогічного впливу, здійснюваного у виховній ситуації з метою забезпечення необхідної моральної активності дитини. Він передбачає її включення в ситуацію, стимулювання активності та оцінювання (самооцінювання) обраного способу вирішення протиріччя (вчинку і його наслідків). Зокрема, можна визначити таку послідовність педагогічних дій, спрямованих на створення, розгортання й розв'язання виховної ситуації:

1) *створення (виявлення) об'єктивних соціально-психологічних умов, які призводять до виникнення моральної дилеми, яка потребує вирішення* (такими умовами зазвичай виступає дитяча діяльність, під час якої розгортаються соціальні взаємини, в ході яких виникають суперечності між прагненнями дитини й інших учасників ситуації);

2) *зосередження уваги дитини на умовах ситуації, на існуючій проблемі, її моральних аспектах* ("У тебе так багато кубиків. Поглянь на Максима. Він засмучений, бо не має з чого побудувати гараж", або "Можливо тобі відомо, що сталося з Маринкою? Вона така засмучена, ледь не плаче");

3) *аналіз ситуації, пошук шляхів вирішення проблеми* (до цього дитину спонукують за допомогою системи запитань, відповідаючи на них вона знаходить можливі способи вирішення проблеми. При цьому доцільно активізувати емоційний досвід дошкільника: "Як почувався Максимко? Чи можна як-небудь покращити його настрій? А як ти почувався, коли минулого разу тобі теж не вистачило кубиків? Як ти думаєш, добре чи погано зараз Маринці? Чому? А чому ти сама іноді плачеш? Як можна заспокоїти дівчинку?");

4) *визначення оптимальних способів подолання протиріччя* (дорослий описує два можливі варіанти позитивних дій у даній ситуації і пропонує дитині обрати один з них: "Якби у мене були кубики, я б запросила Максима до гри або віддала б йому частину, щоб він теж міг гратися", "Коли комусь погано і він плаче, його треба або пожаліти та розважити, або допомогти впоратися з бідою". За дитиною залишається право самій приймати рішення, головне, щоб кожен із запропонованих для самостійного вибору способів поведінки був позитивним);

5) *додаткове моральне мотивування обраного дитиною варіанту поведінки* (якщо вихованець зупинився на одному із запропонованих позитивних варіантів, слід додатково мотивувати його рішення, назвати внутрішню спонуку дій (моральний мотив): "Я знала, що ти поділишся своїми кубиками з Максимом, тому що ти добра людина"; "Я навіть не сумнівалась, що Маринку пожалієш і втішиш саме ти, бо ти така чуйна до чужої біди". Дії дитини в конкретній ситуації принагідно схвалюються: "Ти справедливо ділиш кубики"; "Дівчинці сподобається ця іграшка");

6) *самостійне здійснення дитиною вчинку*;

7) *аналіз здійсненого вчинку та його наслідків* (важливо цілісно оцінити умови ситуації, вчинок дитини, його наслідки, оскільки від об'єктивності результатів аналізу педагогом поведінки дитини залежатиме характер наступних педагогічних дій);

8) *позитивна оцінка, схвалення вчинку дитини, який відповідає моральним нормам і правилам поведінки / демонстрація негативного ставлення до порушення моральної норми у здійсненні конкретного вчинку* (якщо вчинок позитивний і такий прояв був новим і нетиповим для поведінки дитини, слід використати похвалу та позитивну оцінку конкретного вчинку, аргументувати їх: "Це ти добре зробив, що вирішив запросити Максима до гри. Тепер він не сумуватиме"; "Ти дуже щиро втішила Маринку. Вона вже забула про свою неприємність". В інших випадках оцінка

була б невинуватою. Достатньо похвалити дитину посмішкою чи поглядом. Решта педагогічних дій виконується тоді, коли дитина відмовилася від запропонованих варіантів дій або здійснила негативний вчинок, вихователю важливо продемонструвати своє адекватне ставлення до порушення моральної норми, до конкретного вчинку, і позитивне, але обов'язково прихильне ставлення до порушника: "Ти мені подобаєшся, але шкода, що ти образив Максима", "Можливо, тобі зле, в іншому випадку ти не став би штовхати Маринку". У такий спосіб дитині сигналізують, що в її поведінці не все гаразд і вона потребує змін);

9) спонукання дитини до критичної, об'єктивної оцінки свого вчинку, актуалізація знань моральної норми, правила поведінки – позитивного еталона (в умовах довірливої бесіди за допомогою запитань дитині допомагають критично оцінити свій вчинок, визначити його невідповідність моральним нормам: "Можливо, ти поясниш, що сталося? Добре чи погано ти повівся?". Дитина оцінює. Далі вихователь запитує: "А добре – це як?". Пригадується відповідне правило поведінки, позитивний еталон. "А як тоді, навпаки, погано?". Пригадується негативний еталон. "Як же оцінити твій вчинок? Ти повівся так, як ... чи як ...?". Називаються, відповідно позитивний та негативний еталони поведінки: герої улюблених казок, мультфільмів, або використовуються сюжетні малюнки морального змісту. Бесіду слід будувати так, щоб дитина встановила схожість власних дій, а отже і свою, саме з негативним еталоном);

10) усунення дитиною наслідків здійсненого вчинку (дорослий спонукає вихованця усунути наслідки негативного вчинку, за потреби підказує можливі способи їх ліквідації, пропонує допомогу. Важливо при цьому дати дитині зрозуміти, що дорослий їй співчуває, жаліє, але відповідати за свої дії вона повинна сама: "Мені дуже шкода, думаю ти швидко...", "Яка неприємність, тепер тобі доведеться працювати, коли всі гратимуться...", "Розумію, як нелегко попросити вибачення...").

Педагог має ретельно відбирати варіанти поведінки дитини, які пропонуватиме їй у виховній ситуації.

Вони повинні відповідати моральним вимогам, щоб приймаючи будь-який з них, дитина здійснювала лише позитивний вчинок. Інакше кажучи, жоден із можливих способів дій не повинен бути аморальним. Будь-яке рішення вихованця слід приймати як остаточне. Якщо він так і не наважився обрати вчинок, дорослий сам робить те, що пропонував дитині, демонструючи приклад морального вчинку.

Враховуючи ситуативну мінливість та нестійкість моральної поведінки дітей, доцільно створювати подібні виховні ситуації в процесі різних видів діяльності та передбачити багаторазове здійснення дитиною аналогічних вчинків на основі одного й того ж правила поведінки під час різної діяльності, наприклад, "коли ти працюєш, граєшся, малюєш тощо, допомагай усім, кому необхідна допомога". Вихователь має постійно аналізувати зовнішні обставини вчинків та виявляти внутрішні їх спонуки й мотиви (наприклад, за допомогою довірливої бесіди сам на сам з дитиною). Залежно від отриманої інформації визначається зміст роботи, яку слід проводити з дитиною надалі: чи включати її у більш складні за змістом виховні ситуації, чи повернутися до попередніх етапів.

Узагальнюючи вищевикладене, слід зазначити, що виховні ситуації, спрямовані на вирішення завдань соціально-морального розвитку дітей, необхідно систематично включати в хід навчально-виховного процесу в дошкільному закладі. Вони мають органічно інтегруватися в зміст та перебіг різних форм організації життєдіяльності дітей (занять, гри, предметно-практичної діяльності), не зменшуючи їх розвивальної, пізнавальної та навчальної цінності.

Стаття не претендує на вичерпне розкриття методичних і технологічних аспектів здійснення педагогічного впливу з метою забезпечення соціально-морального розвитку дітей дошкільного віку. Перспективними напрямками подальшої розробки порушеної проблеми є дослідження специфіки використання інших методів виховання та виховних технологій у контексті сучасних підходів до визначення завдань і змісту роботи з розвитку особистості в дошкільному віці.

Література

1. Базовий компонент дошкільної освіти / наук. кер. : А. М. Богущ, дійсний член НАПН України, проф, д-р пед. наук ; авт. кол. : А. М. Богущ, Г. В. Беленька, О. Л. Богініч, Н. В. Гавриш, О. П. Долинна та ін. – К., 2012. – 26 с.
2. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання / Іван Дмитрович Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
3. Бех І. Д. Формувати у дитини почуття цінності іншої людини / І. Д. Бех // Педагогіка толерантності. – 2001. – № 2. – С. 16–23.
4. Кошелівська О. І. Стимулювання морального вибору дошкільників у процесі педагогічного впливу : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.08 / Кошелівська Оксана Іванівна. – К., 2003. – 241 с.
5. Современная психология. Справочное руководство / И. О. Александров, Ю. И. Александров и др. – М. : Инфра-М, 1999. – 688 с.